पठतु संस्कृतम्

कोविद:

नवम-पाठः

अन्वयः - १

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ।।

पदविभागः

तस्मिन्, क्षणे, पालयितुः, प्रजानाम्, उत्पश्यतः, सिंहनिपातम्, उग्रम्,
अवाङ्मुखस्य, उपरि, पुष्पवृष्टिः, पपात, विद्याधरहस्तमुक्ता

सन्धिः

अवाङ्मुखस्य + उपरि - गुणः

अन्वयः - १

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	पपात
प्रथमा	-	पुष्पवृष्टिः, विद्याधरहस्तमुक्ता
द्वितीया	-	सिंहनिपातम्, उग्रम्
षष्ठी	-	पालयितुः, प्रजानाम्, उत्पश्यतः, अवाङ्मुखस्य
सप्तमी	-	तस्मिन्, क्षणे
अव्ययम्	-	उपरि

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- पपात	अपतत्
का पपात ?	- पुष्पवृष्टिः	कुसुमवर्षः
कीदृशी पुष्पवृष्टिः ?	- विद्याधरहस्तमुक्ता	विद्याधराणां करैः विसृष्टा
कुत्र पपात ?	- उपरि	ऊर्ध्वम्
कस्य उपरि ?	- पालयितुः	राज्ञः दिलीपस्य
कासां पालयितुः ?	- प्रजानाम्	जनानाम्
कीदृशस्य पालयितुः ?	- अवाङ्मुखस्य	अधोमुखस्य
पुनः कीदृशस्य ?	- उत्पश्यतः	तर्कयतः
कम् उत्पश्यतः ?	- सिंहनिपातम्	केसरिणः आक्रमणम्
कीदृशं सिंहनिपातम् ?	- उग्रम्	भीकरम्
कदा पपात ?	- तस्मिन् क्षणे	झटिति

अन्वयः - १

अन्वयः

तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातम् उत्पश्यतः अवाङ्मुखस्य प्रजानां पालयितुः उपरि विद्याधरहस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ।

तात्पर्यम्

यदा सिंहस्य आक्रमणं निरीक्ष्य राजा दिलीपः अवाङ्मुखः भूत्वा स्थितः आसीत् तदा तस्य शिरसः उपरि विद्याधराः पुष्पवृष्टिम् अमुञ्चन् ।

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

1. तस्मिन् - द. पु. 'तद्' शब्दः स. ए.
2. क्षणे - अ. पुं. 'क्षण' शब्दः स. ए.
3. पालयितुः - ऋ. पुं. 'पालयितृ' शब्दः ष. ए.
4. प्रजानाम् - आ. स्त्री. 'प्रजा' शब्दः ष. ब.
5. उत्पश्यतः - त. पुं. 'उत्पश्यत्' शब्दः ष. ए.
6. सिंहनिपातम् - अ. पुं. 'सिंहनिपात' शब्दः द्वि. ए.
7. उग्रम् - अ. पुं. 'उग्र' शब्दः द्वि. ए.
8. अवाङ्मुखस्य - अ. पुं. 'अवाङ्मुख' शब्दः ष. ए.
9. उपरि - अव्ययम्
10. पुष्पवृष्टिः - इ. स्त्री. 'पुष्पवृष्टि' शब्दः प्र. ए.
11. पपात - पत् धातुः, परस्मैपदी लिट्-लकारः प्र. ए.
12. विद्याधरहस्तमुक्ता - आ. स्त्री. 'विद्याधरहस्तमुक्ता' शब्दः प्र. ए.

अन्वयः - १

समासः

1. सिंहस्य निपातः, तम् - षष्ठी-तत्पुरुषः
2. पुष्पाणां वृष्टिः - षष्ठी-तत्पुरुषः
3. विद्याधराणां हस्ताः - षष्ठी-तत्पुरुषः
4. विद्याधरहस्तेभ्यः मुक्ता - पञ्चमी-तत्पुरुषः
5. अवाक् मुखं यस्य सः, तस्य - बहुव्रीहिः

अन्वयः - २

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ।।

पदविभागः

उत्तिष्ठ, वत्स, इति, अमृतायमानम्, वचः, निशम्य, उत्थितम्, उत्थितः, सन्, ददर्श, राजा, जननीम्, इव, स्वाम्, गाम्, अग्रतः प्रस्रविणीम्, न, सिंहम्

सन्धिः

वत्स + इति - गुणः
इति + अमृतायमानम् - यण्
वचः + निशम्य - विसर्ग-उकारः
निशम्य + उत्थितम् - गुणः

अन्वयः - २

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम् - ददर्श, उत्तिष्ठ
प्रथमा - उत्थितः, सन्, राजा
द्वितीया - अमृतायमानम्, वचः, उत्थितम्, स्वाम्, गाम्, जननीम्, प्रस्रविणीम्, सिंहम्
सम्बोधनप्रथमा - वत्स
अव्ययम् - इति, निशम्य, इव, अग्रतः, न,

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- ददर्श	अपश्यत्
कः ददर्श ?	- राजा	नृपतिः दिलीपः
कथं भूतः सन् ?	- उत्थितः सन्	ऊर्ध्वमुखः सन्
कां ददर्श ?	- गाम्	धेनुं नन्दिनीम्
कीदृशीं गाम् ?	- प्रस्रविणीम्	स्नेहेन प्रवृत्तक्षीरधारम्
काम् इव ददर्श ?	- स्वां जननीम् इव	स्वमातरम् इव
किं कृत्वा ददर्श ?	- निशम्य	श्रुत्वा
किं निशम्य ?	- वचः	वचनम्
कीदृशं वचः ?	- अमृतायमानम्	सुधासमानम्

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

पुनः कीदृशम् ?	- उत्थितम्	उत्पन्नम्
किमिति वचः ?	- "उत्तिष्ठ वत्स" इति	
कुत्र ददर्श ?	- अग्रतः	पुरतः
क्रियापदम्	- न ददर्श	न अपश्यत्
कः न ददर्श ?	- राजा	नृपः
कं न ददर्श ?	- सिंहम्	कुम्भोदरम्

अन्वयः - २

अन्वयः

राजा, "वत्स! उत्तिष्ठ" इति उत्थितम् अमृतायमानं वचः निशम्य, उत्थितः सन् अग्रतः प्रस्रविणीं गां स्वां जननीम् इव ददर्श, सिंहं न ददर्श ।

तात्पर्यम्

तस्मिन् एव क्षणे 'वत्स! उत्तिष्ठ' इति वचनं दिलीपः श्रुतवान् । तद्वचनम् अमृतमिव आसीत् । ततः दिलीपः उत्थितवान् । अग्रतोऽपश्यत् आश्चर्यम् !! तत्र सिंहः नास्ति । दुग्धं स्रावयन्तीं नन्दिनीमेव राजा अपश्यत् । धेन्वाः दर्शनं तस्य स्वमातृदर्शनमिव आसीत् ।

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

1. उत्तिष्ठ - उत् + स्था धातुः परस्मैपदी लोट्-लकारः म. ए.
2. वत्स - अ. पुं. 'वत्स' शब्दः सं. प्र. ए.
3. इति - अव्ययम्
4. अमृतायमानम् - अ. नपुं. 'अमृतायमान' शब्दः द्वि. ए.
5. वचः - स. नपुं. 'वचस्' शब्दः द्वि. ए.
6. निशम्य - नि + शम् + ल्यप् (अव्ययम्)
7. उत्थितम् - अ. नपुं. 'उत्थित' शब्दः द्वि. ए.
8. उत्थितः - अ. पुं. 'उत्थित' शब्दः प्र. ए.
9. सन् - त. पुं. 'सत्' शब्दः प्र. ए.
10. ददर्श - दृश् धातुः परस्मैपदी लिट्-लकारः प्र. ए.
11. राजा - न. पुं. 'राजन्' शब्दः प्र. ए.

व्याकरणांशा:

अन्वय: - २

12. जननीम् - ई. स्त्री. 'जननी' शब्द: द्वि. ए.
13. इव - अव्ययम्
14. स्वाम् - आ. स्त्री. 'स्वा' शब्द: द्वि. ए.
15. गाम् - ओ. स्त्री. 'गो' शब्द: द्वि. ए.
16. अग्रतः - अव्ययम्
17. प्रस्रविणीम् - ई. स्त्री. 'प्रस्रविणी' शब्द: द्वि. ए.
18. न - अव्ययम्
19. सिंहम् - अ. पुं. 'सिंह' शब्द: द्वि. ए.

अन्वयः - ३

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ।।

पदविभागः

तम्, विस्मितम्, धेनुः, उवाच, साधो, मायाम्, मया, उद्भाव्य, परीक्षितः, असि, ऋषिप्रभावात्, मयि, न, अन्तकः, अपि, प्रभुः, प्रहर्तुम्, किमुत, अन्यहिंस्राः

सन्धिः

धेनुः + उवाच - विसर्ग-रेफः
मया + उद्भाव्य - गुणः
परीक्षितः + असि - विसर्ग-उकारः, गुणः, पूर्वरूपः
ऋषिप्रभावात्+ मयि - अनुनासिकसन्धिः
न + अन्तकः - सवर्णदीर्घसन्धिः
अन्तकः + अपि - विसर्ग-उकारः, गुणः, पूर्वरूपः
किमुत + अन्यहिंस्राः - सवर्णदीर्घः

अन्वयः - ३

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	- उवाच , असि (अस्ति)
प्रथमा	- धेनुः, परीक्षितः, अन्तकः, प्रभुः, अन्यहिंस्राः
द्वितीया	- तम्, विस्मितम्, मायाम्
तृतीया	- मया
पञ्चमी	- ऋषिप्रभावात्
सप्तमी	- मयि
सम्बोधनप्रथमा	- साधो
अव्ययम्	- उद्भाव्य, न, अपि, प्रहर्तुम्, किमुत

अन्वयः - ३

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- उवाच	अवदत्
का उवाच ?	- धेनुः	नन्दिनी
कम् उवाच ?	- तम्	दिलीपम्
कीदृशं तम् ?	- विस्मितम्	आश्चर्यान्वितम्

क्रियापदम्	- असि	
कः असि ?	- त्वम्	दिलीपः
कीदृशः त्वम् ?	- परीक्षितः	विमृष्टः
किं कृत्वा परीक्षितः ?	- उद्भाव्य	कल्पयित्वा
काम् उद्भाव्य ?	- मायाम्	मायाशक्तिम्

अन्वयः - ३

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कया परीक्षितः ?	- मया	नन्दिन्या
	- प्रभुः न (अस्ति)	न समर्थः
कः न प्रभुः ?	- अन्तकः अपि	यमः अपि
किं कर्तुं न प्रभुः ?	- प्रहर्तुम्	आक्रमणं कर्तुम्
कुत्र प्रहर्तुम् ?	- मयि	नन्दिन्याम्
कस्मात् न प्रभुः ?	- ऋषिप्रभावात्	वसिष्ठस्य तपोबलात्
किमुत ?	- न प्रभवन्ति	निश्चयेन न समर्थाः
के न समर्थाः ?	- अन्यहिंस्राः	अन्ये प्राणिनः
किम् इति उवाच ?	- साधो !	सज्जन !

अन्वयः - ३

अन्वयः

विस्मितं तं धेनुः 'साधो ! मायाम् उद्भाव्य परीक्षितः असि । ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः अपि प्रहर्तुं न प्रभुः, अन्यहिंस्राः किमुत' इति उवाच ।

तात्पर्यम्

सिंहम् अपश्यन्, पुष्पधारां च अनुभवन् दिलीपः आश्चर्यचकित: अभवत् । तादृशं तम् उद्दिश्य धेनुः वदति - "राजन् ! बुद्धिपूर्वकम् अहमेव त्वां परीक्षितवती । सिंहः मायानिर्मितः, न वास्तवः । भगवान् वसिष्ठः माम् अतिशयेन अनुगृहीतवान् अस्ति । तस्य अनुग्रहः अस्ति इति कारणतः यमोऽपि मां हन्तुम् असमर्थः । एते प्राणिनः किं वा कर्तुं शक्नुयुः ?" इति ।

अन्वयः - ३

व्याकरणांशाः

1. तम् - द. पुं. 'तद्' शब्दः द्वि. ए.
2. विस्मितम् - अ. पुं. 'विस्मित' शब्दः द्वि. ए.
3. धेनुः - उ. स्त्री. 'धेनु' शब्दः प्र. ए.
4. उवाच - वच् धातुः परस्मैपदी लिट्-लकारः प्र. ए.
5. साधो - उ. पुं. 'साधु' शब्दः सं.प्र. ए.
6. मायाम् - आ. स्त्री. 'माया' शब्दः द्वि. ए.
7. मया - द. त्रिषु-लिङ्गेषु 'अस्मद्' शब्दः तृ. ए.
8. उद्भाव्य - अव्ययम्
9. परीक्षितः - अ. पुं. 'परीक्षित' शब्दः प्र. ए.
10. असि - अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः म. ए.
11. ऋषिप्रभावात् - अ. पुं. 'ऋषिप्रभाव' शब्दः पं. ए.

अन्वयः - ३

व्याकरणांशाः

12. मयि - द. त्रिषु-लिङ्गेषु 'अस्मद्' शब्दः स. ए.
13. न - अव्ययम्
14. अन्तकः - अ. पुं. 'अन्तक' शब्दः प्र. ए.
15. अपि - अव्ययम्
16. प्रभुः - उ. पुं. 'प्रभु' शब्दः प्र. ए.
17. प्रहर्तुम् - प्र + हृ + तुमुन् अव्ययम्
18. किमुत - अव्ययम्
19. अन्यहिंस्राः - अ. पुं. 'अन्यहिंस्र' शब्दः प्र. ब.

अन्वयः - ३

समासः

1. ऋषेः प्रभावः, तस्मात् - षष्ठी-तत्पुरुषः
2. अन्ये हिंस्राः - कर्मधारयः

अश्वघोषः

- संस्कृतसाहित्यस्य उपलब्धम् अतिप्राचीनं नाटकं 'शारिपुत्रप्रकरणम्' इति ।
- तस्य कर्ता एव अश्वघोषः ।
- एषः बौद्धदार्शनिकः कविः च आसीत् ।
- यद्यपि बहवः ग्रन्थाः एतेन लिखिताः इत्येव प्रसिद्धाः, तथापि बुद्धचरितं, सौन्दरनन्दं चेति महाकाव्यं एतस्य इत्यत्र न सन्देहः ।
- जर्मन्देशीयः लूडर्स् महोदयः एतस्य त्रीणि नाटकानि सङ्गृह्य प्रकाशितवान् ।
- तेषु अन्यतमम् एव 'शारिपुत्रप्रकरणम्' ।
- अत्र षड् अङ्काः सन्ति ।

अश्वघोषः

- अश्वघोषः प्रथमायां क्रिस्तशताब्द्यां आसीत् इति ऊह्यते ।
- एतस्य ग्रन्थानां समाप्तिवाक्यतः ज्ञायते यत् एतस्य माता सुवर्णाक्षी इति, एतस्य जन्मस्थलं ' साकेतः ' इति च ।
- वेदं, रामायणं, महाभारतम्, आर्हतं, सांख्यं, वैशेषिकादिदर्शनानि च एषः सम्यक् जानाति स्म ।
- एतस्य सङ्गीतपरिचयः अपि सम्यक् आसीत् ।
- अश्वघोषस्य नाटकानि लक्षणशास्त्रानुगुणानि एव सन्ति ।
- अश्वघोषस्य कालिदासस्य च काव्येषु साम्यं दृश्यते ।

भासः

- यद्यपि भासस्य प्रशंसा कालिदासबाणादिभिः कृता, तदीयानि सुभाषितानि बहुषु सुभाषितसङ्ग्रहेषु दृश्यन्ते, तथापि तस्य कृतयः तु गतस्य शतकस्य आदिभागे लब्धाः ।
- केरलीयेन टि. गणपतिशास्त्रिवर्येण तदीयानि १३ रूपकाणि सङ्गृह्य प्रकाशितानि - १९१० तमे क्रिस्ताब्दे ।
- तेषां शैली, तन्त्रं, कथासंविधानं, रसपोषणं, वर्णनम् इत्यादिषु यत् सादृश्यं दृश्यते तद्बलात् एककर्तृकत्वं भासकर्तृकत्वं च निर्णीतम् ।
- 'यज्ञफल ' नामकं रूपकम् अपि भासकृतम् इति प्रसिद्धम् ।
- एवं भासस्य १४ रूपकाणि इदानीम् उपलभ्यन्ते ।

भासः

- भासस्य देशकालादिविषये सर्वम् अपि विवादास्पदम् अस्ति ।
- केचन भासं क्रिस्तात् पूर्वं स्थितं मन्यन्ते, पुनः केचन क्रिस्तात् अनन्तरं जातम् ।
- बहूनां पण्डितानाम् आशयं मनसि निधाय इदं निर्णेतुं शक्यते यत् भासः तृतीये शतके आसीत् इति ।
- भासस्य रूपकाणां शैली न कठिना ।
- सर्वेषु रूपकेषु दृश्यरमणीयता श्रव्यरमणीयता च अपूर्वा ।
- पात्रचित्रणे भासस्य अनुपमं सामर्थ्यम् ।
- एतस्य सर्वाणि रूपकाणि रसपरिपुष्टानि सन्ति ।

भवभूतिः

- ‘उत्तररामचरितं' भवभूतिना रचितं प्रसिद्धं नाटकम् ।
- भवभूतिः 'महावीरचरित' नामकम् अपरं नाटकं, 'मालतीमाधवम्' इति प्रकरणं चापि रचितवान् अस्ति ।
- एतस्य रूपकाणां प्रस्तावनातः ज्ञायते - 'एतस्य श्रीकण्ठः इत्यर्या नाम ।
- एतस्य पिता नीलकण्ठः, माता च जतुकर्णी, जन्मस्थलं च दक्षिणापथस्थं पद्मपुरम्' इति ।
- एषः बहुशास्त्रविशारदः आसीत् ।
- भवभूतेः कालः क्रि. श. ७ इति पण्डिताः अभिप्रयन्ति ।

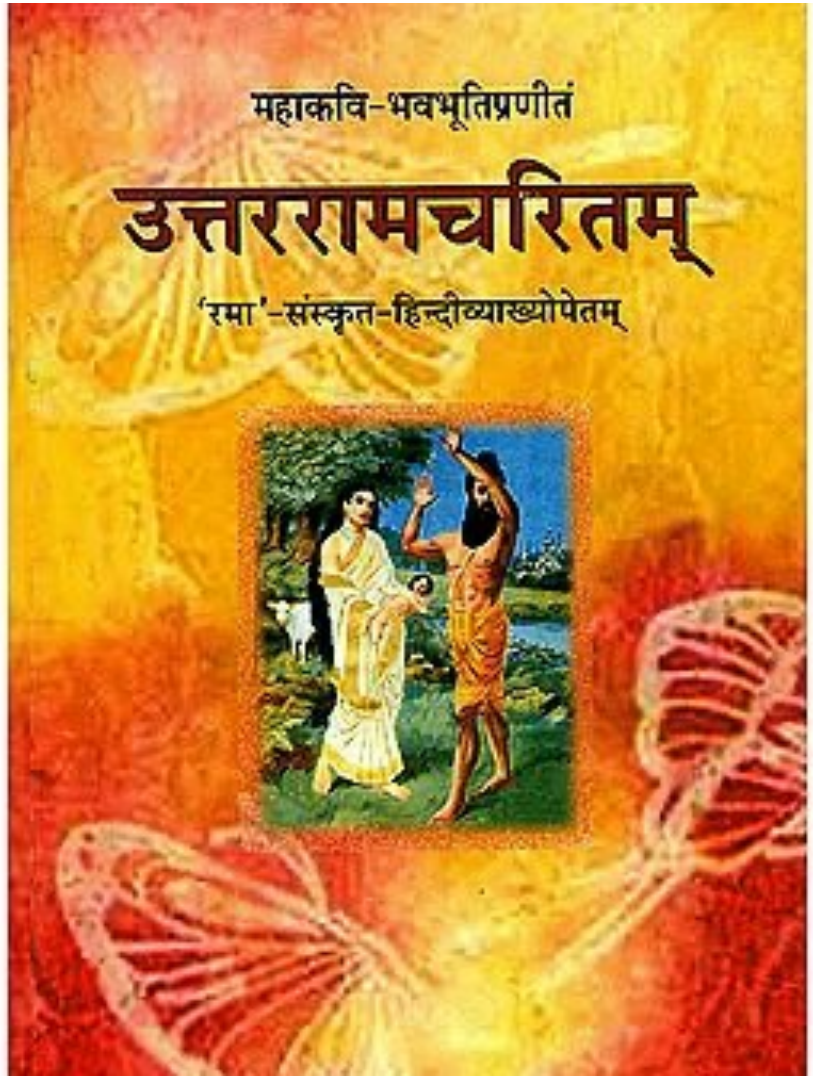

भवभूतिः

- महावीरचरितम्, उत्तररामचरितं च रामायणस्य आधारेण लिखितम् ।
- मालतीमाधवं कल्पितकथायाः आधारेण लिखितम् ।
- उत्तररामचरिते रामायणस्य उत्तरकाण्डस्य कथा अस्ति ।
- भवभूतेः शैली प्रौढा ।
- 'उत्तरे रामचरिते भवभूतिः विशिष्यते ' इति प्रशंसा प्राप्ता अस्ति भवभूतिना ।

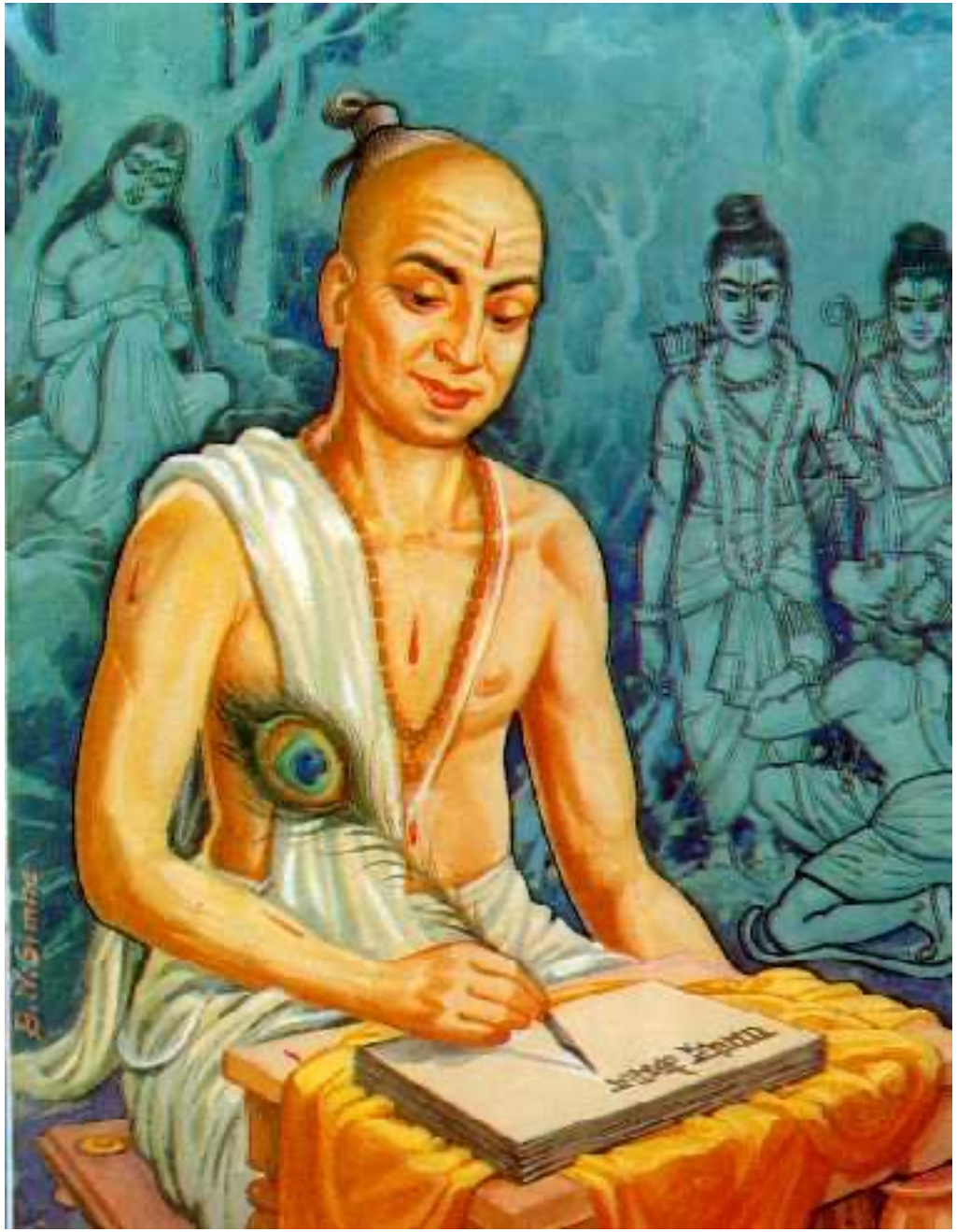

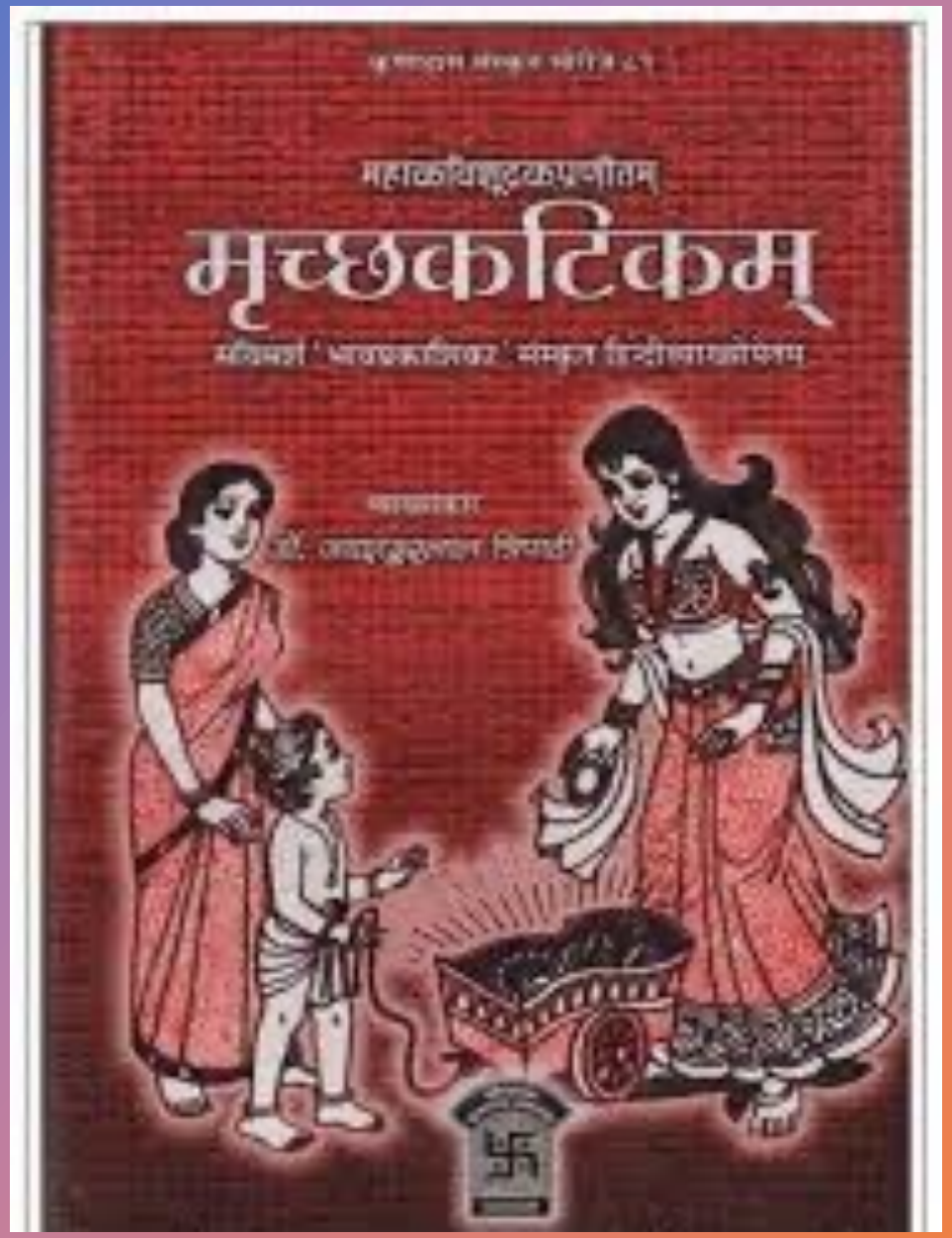

शूद्रकः

- मृच्छकटिकम् ' इत्यस्य रूपकस्य रचयिता शूद्रकः ।
- एषः राजा आसीत् ।
- सत्त्वशाली कविः अपि आसीत् ।
- वेदशास्त्रादिषु अपि एतस्य पाण्डित्यम् आसीत् ।
- शूद्रकः दाक्षिणात्यः इति बहवः विद्वांसः अभिप्रयन्ति ।
- एतस्य कालः क्रि. श. ४ स्यात् इति ऊह्यते ।

शूद्रकः

- मृच्छकटिकं श्रृङ्गारप्रधानं रूपकम् ।
- अत्र हास्यरसः विशेषतः दृश्यते ।
- शूद्रकेण चित्रितः विदूषकः शकारः इत्यादयः पठितृषु श्रोतृषु च हासं जनयन्ति एव
- चारुदत्तवसन्तसेनयोः वृत्तान्तं वर्णयन् शूद्रकः तत्कालीन-राजकीयवृत्तान्तम् अपि वर्णयति।
- पात्रचित्रणम्, रसपोषणम् इत्यादयः गुणाः मृच्छकटिके विशेषतः दृश्यन्ते ।

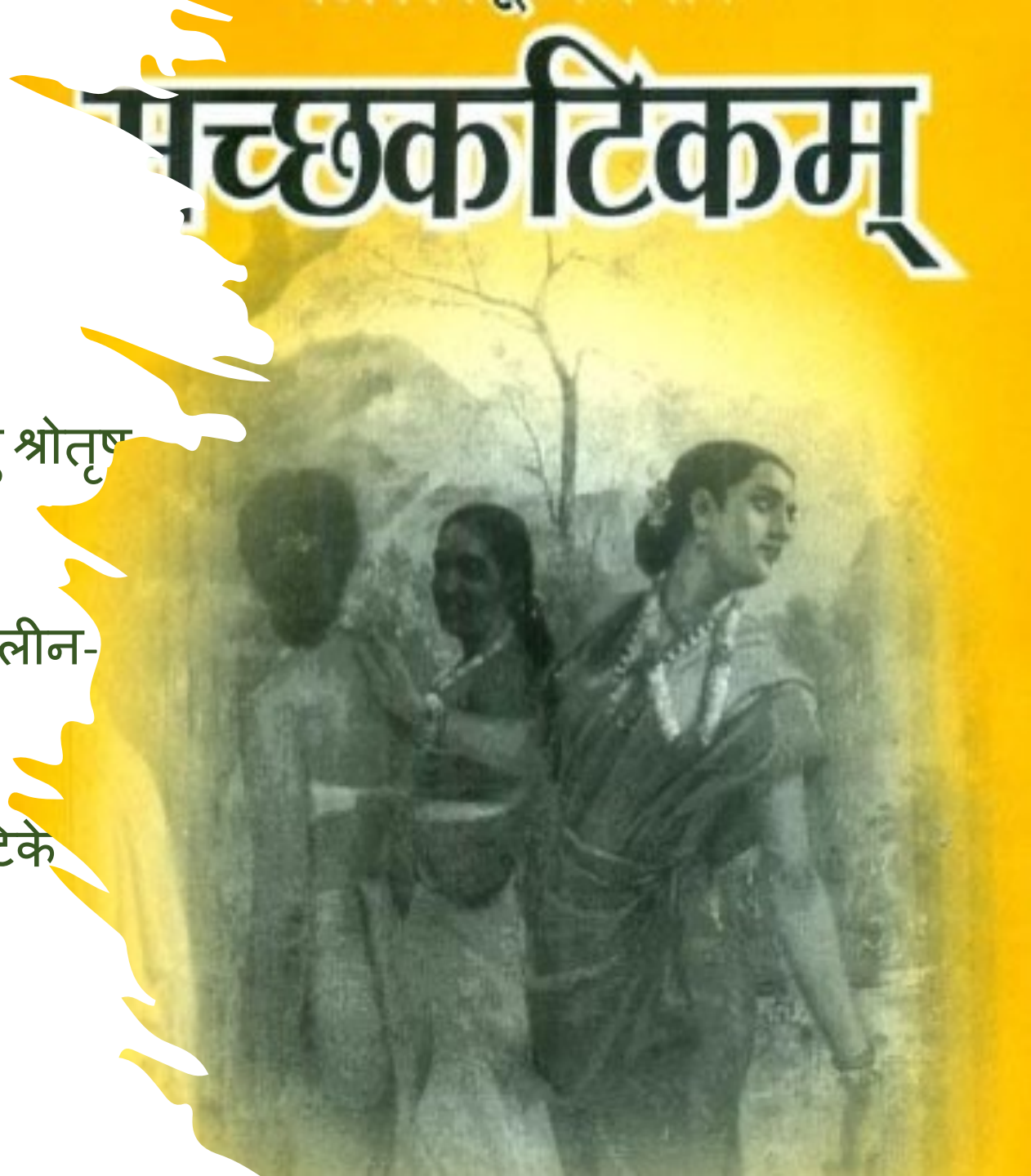

भट्टनारायणः

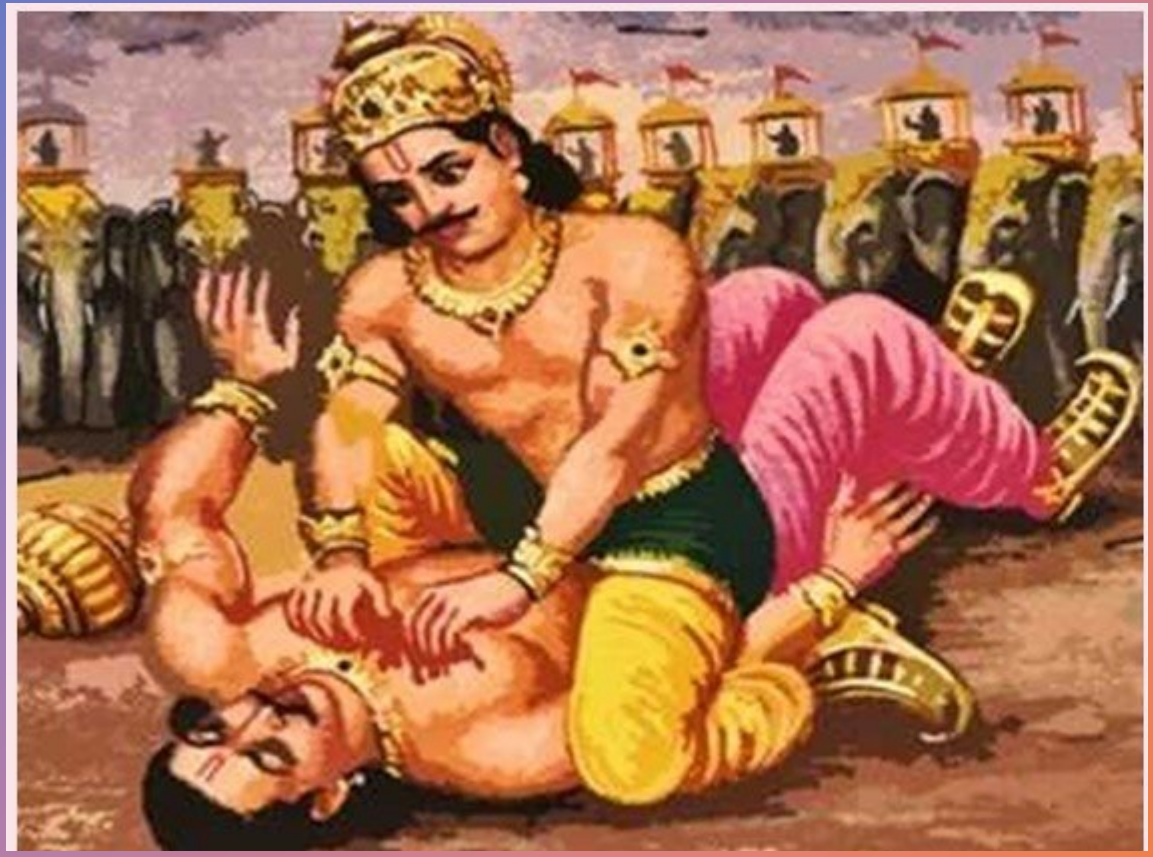

- वेणीसंहार ' नामकस्य प्रसिद्धस्य नाटकस्य रचयिता भट्टनारायणः ।
- एषः अष्टमे शतके आसीत् इति पण्डिताः अभिप्रयन्ति ।
- एषः कान्याकुब्जप्रदेशे जातः इत्यत्र तु कस्यापि विमतिः ।
- वेणीसंहारः महाभारतस्य कथाम् आधारीकृत्य लिखितः । संहारः - संहरणम् – एकत्रानयनम् ।
- दुर्योधनादीनां संहारं कृत्वा द्रौपद्याः केशान् भीमः वेणीरूपेण बध्नाति इत्यतः एतस्य नाटकस्य नाम 'वेणीसंहारः' इति जातम् ।
- एतत् नाटकं वीररसप्रधानम् ।
- समग्रं नाटकं नाटकलक्षणानुगुणम् एव रचितम् अस्ति ।

भट्टनारायणः
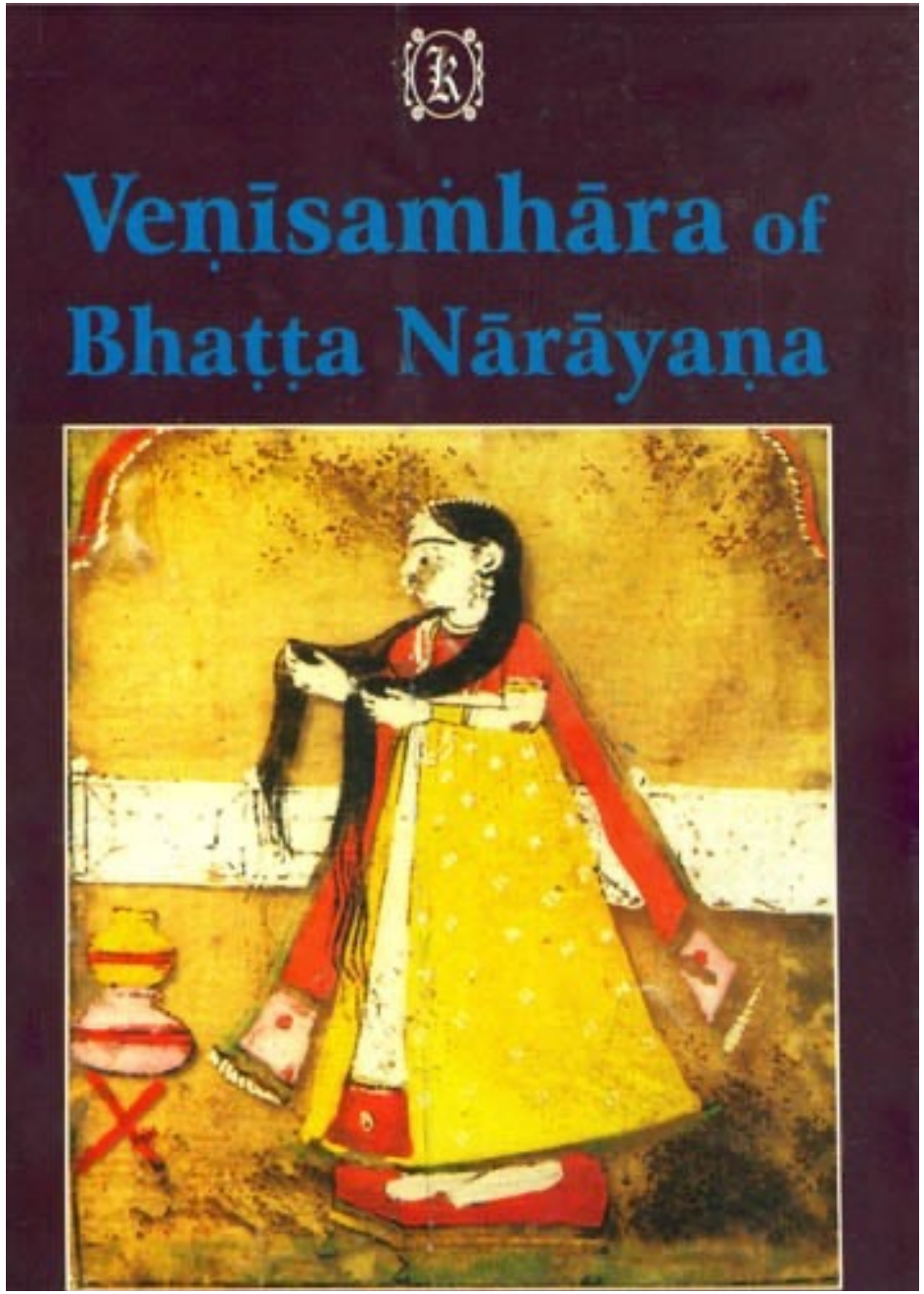
- अतः लक्षणनिरूपणावरे बहवः लक्षणकाराः वेणीसंहारस्य श्लोकान् एव अधिकतया उदाहरन्ति ।
- पात्रचित्रणं, तत्रापि भीमाश्वत्थामादीनां चित्रणम् अपूर्वम् अस्ति ।
- भट्टनारायणस्य शैली प्रौढा ।
- एतस्य भाषाप्रभुत्वं पाण्डित्यं च श्लाघनीयम् अस्ति ।
- एकया कृत्या अपि सः विशेषप्रसिद्धिं प्राप्तवान् अस्ति ।